M. T. B. COLLEGE, SURAT
Manuscripts Library

No. Ref.
Ser. 154

Title: Sikshachatushtaya

(13

		~~[illegible]~~	Title
		Sikshāchatustaya	Author
		(નિબંધ રહિત°)	Editor
		શિક્ષાચતુષ્ટય°	Year, Vols.
			Publisher
134			Remarks

134

श्री श्रीः

॥शिक्षाचतुष्टयप्रारंभः॥

श्री श्रीः

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ ॥ मयरसतजभनलगसंमितं भ्रमति वाङ्मयं जगति यस्य ॥ स जयति पिंगलनागः
शिवप्रसादाद्विशुद्धमतिः ॥ त्रिगुरुं विद्धि मकारं लघ्वादिसमन्वितं यकाराख्यं ॥ लघुमध्यमं तु रेफं सकारमंते गुरु
निबद्धं लघ्वंत्यं दिनकारं जकारमुभयोर्लघुं विजानीयात् आदिगुरुं च भकारं नकारमिह पिंगले त्रिगलं दी
र्घसंयोगपरं तथा पूर्वं व्यंजनांतम् ऊष्मांतं सानुस्वारं च गुरुं क्वचिदवसानेपि लघ्वंत्यं आदिमध्यावसानेषु
यरता यांति लाघवं भजसा गौरवं यांति मनौ तु गुरुलाघवं त्रिविरामं दश वर्णाः षण्मात्रमुवाच पिंगलः
सूत्रं छंदो वेदपदार्थमित्य यहेतोस्त्वशाखादि ॥ १ ॥ श्रीश्रीश्रीमन् वरामाय् कागुहार् वसुधास् सा
नेक्कुर् करासजू किंवदभ् नहसन् गटल् गने धारादिपरः हे लौसः ग्लौ अशेषवसवर्द्धीते

छंदः
२

२ छंदः गायत्री दैव्येकं आसुरीपंचदश प्राजापत्याष्टौ यजुषांषट् साम्नांद्विः ऋचांत्रिः द्वौद्वौसा
म्नांवर्धेत त्रींस्त्रीन्ऋचाम् चतुरश्चतुरःप्राजापत्यायाः एकैकंशेषे जह्यादासुरी नान्युष्णिगनुष्टुब्बृ
हतीपङ्क्तिस्त्रिष्टुब्जगत्यः तिस्रस्तिस्रःसनाम्न्यएकैकाब्राह्म्यः प्राग्यजुषामार्ष्यइति ३ पादः इया
दिपूरणः गायत्र्यावसवः जगत्याआदित्याः विराजोदिशः त्रिष्टुभोरुद्राः एकद्वित्रिचतुष्पादुक्तपा
दं आद्यंचतुष्पात्ऋतुभिः क्वचित्त्रिपादृषिभिः सापादनिचृत् षट्सप्तकयोर्मध्येऽष्टावतिपादनिचृ
त् द्वौनवकौपङ्क्त्यानाग्री विपरीतावाराही षट्कसप्तकाष्टकैर्वर्धमाना विपरीताप्रतिष्ठा तृ
तीयंद्विपाज्जागतगायत्राभ्यां त्रिपात्रैष्टुभैः उष्णिग्गायत्रौजागतश्च ककुम्मध्येचेदंत्यःपुरउ
राम
२

पि
ष्णिक्पुरः ४ परोष्णिक्परः चतुष्पाद्ऋतुभिः अनुष्टुब्गायत्रैः त्रिपात्क्वचिज्जागता
भ्यांच मध्येंतेच बृहतीजागतस्त्रयश्चगायत्राः पथ्यापूर्वश्चेत्तृतीयः न्यंकुसारिणी
द्वितीयः स्कंधोग्रीवी क्रौष्टुकेः उरोबृहतीयास्कस्य उपरिष्टाद्बृहत्यंते पुरस्ताद्बृह
तीपुरः क्वचिन्नवकाश्चत्वारः वैराजोगायत्रौच त्रिभिर्जागतैर्महाबृहती सतोबृ
हतीतांडिनः पंक्तिर्जागतौगायत्रौच पूर्वौचेद्युजौसतःपंक्तिः विपरीतौच आ
स्तारपंक्तिःपरतः ५ प्रस्तारपंक्तिःपुरतः विष्टारपंक्तिरंततः संस्तारपंक्तिर्बहिः
अक्षरपंक्तिःपंचकाश्चत्वारः द्वावप्यल्पशः पदपंक्तिःपंच चतुष्कषट्कौत्रयश्च

छं॰ द॰

२ पथ्यापंचभिर्गायत्रैः जगती षड्भिः एकेन त्रिष्टुब्ज्योतिष्मती। तथा जगती पुरस्ताज्ज्योतिः प्रथमे
न मध्येज्योतिर्मध्यमेन उपरिष्टाज्ज्योतिरंत्येन एकस्मिन्पंचके छंदः शंकुमती षट्के ककुम्मती
त्रिपादणिष्ठमध्या पिपीलिकमध्या विपरीता यवमध्या ऊनाधिकेनैकेन निचृद्भुरिजौ द्वा
भ्यां विराट्स्वराजौ आदितः संदिग्धे ६ देवतादितश्च अग्निः सविता सोमो बृहस्प
तिर्मित्रावरुणाविंद्रो विश्वेदेवा देवताः स्वराः षड्जऋषभगांधारमध्यमपंचमधैवतनि
षादाः सितसारंगपिशंगकृष्णनीललोहितगौरौ वर्णाः आग्निवेश्यकाश्यपगौतमां २
गिरसभार्गवकौशिकवासिष्ठानि गोत्राणि स्थामान्यतिछंदांसि रोचनामाः कृतयः अ

नुक्तानां कामतो वर्णा इति ७ चतुःशतमुत्कृतिः चतुरश्चतुरस्त्यजेदुत्कृतेः ता
न्यभिसंख्याप्रेभ्यः कृतिः प्रकृत्या चोपसर्गवर्जितः ध्वत्यष्टिराकृतिर्जगत्यः
पृथक्पृथक्पूर्वतएतान्येवेषां द्वितीयं द्वितीयमतितः अथ लौकिकं आत्रै
ष्टुभाश्चयदार्षं पादश्चतुर्भागः यथावृत्तसमाप्तिर्वा ल॰ समुद्रा गणाः भौगं
तमध्यादिन्लश्च स्वरा अर्धं चार्यार्धे अत्राय्जु ज्र नषोज्र न्लौवा न्लौवे
त्वर्द्धे द्वितीयादि सप्तमः प्रथमादि अंत्येपंचमः ८ षष्ठश्चल त्रिषुगणे
षु पादः पथ्यादौ च विपुलान्या चपला द्वितीयचतुर्थौ ग्मध्येजौ पूर्वेमु

त्यपूर्वं ... द्वितीयेन उभयोर्महाचपला। आर्यार्धसमा गीतिः अंत्येनोपगीतिः उत्क्रमे
णोद्गीतिः अर्धैव ... आर्यागीतिः वैतालीयं दिक्स्वरा अयुक्पादे युग्वसवोऽत्र ल्गौ गोप
च्छंदसिकं आपातलिका गौ ग्म शेषपरे ... पञ्चमिश्रा युजि पञ्चमेन पूर्वः साकम्
प्राच्यवृत्तिः ... तृतीयेनोदीच्यवृत्तिः आस्यां युगपत्प्रवृत्तकं अयुक्चारुहासिनी युग
ग्पान्तिका ... द्विर्वसवो मात्रासमकं नवमः ... वानवासिका विश्लोकः पञ्चमा
ष्टमौ चित्रा नवमश्च परयुक्तेनोपचित्रा। एभिः पादाकुलकं गीत्यार्या लः शिखा विपर्य
स्ताचूलिका ... गश्चेत्सौम्या। चूलिकैकान्नत्रिंशदेकत्रिंशदंते ... सम्यनन्स

मालागुरुश्चेत् १० वक्त्रं सममर्धसमं विषमं च समं तावत्कृत्वः कृतमर्धसमं विषमं च राख्या
ने। ... ज्ञितिसमानी ... ज्ञानिप्रमाणी वितानमन्यत्र पादस्यानुष्टुभि वक्त्रं नप्रथमा
त्स्नौ द्वितीयचतुर्थयोरश्च वान्यत्र यच्चतुर्थात् पथ्यायुजो ज। विपरीतैकीयं चपला
युजो न विपुलायुग्लः सप्तमः सर्वतः सैतवस्य भौनौ च प्रतिपादं चतुर्थ्यापद चतु
र्थ्यं गावंतं आपीडः ११ गावादौ चेत्प्रत्यापीडः प्रत्यापीडो गावादौ च प्रथमस्य वि
पर्यासे मंजरी लवली अमृतधारा उद्गता मकतज्ज्ञो ... ग् त
तीयं ... ललितं ... उपस्थितप्रचुपितं प्रथमादि ...

छं० म्लौ स्लौ ज्लौ गु वर्धमानं त्लनौ येनौ स्लौ सौ शुद्धविराडृषभसंज्ञः अर्धे उपचित्रकं सौ
स्लौ भ्लौ भौ गः द्रुतमध्या भौ भौ गः ज्जौ ज्यौ वेगवती सौ सौ सौ भौ गः भद्रविराट् ज्लौ गौ
मौ गः केतुमती स्जौ स्गौ भ्नौ गः आख्यानकी तौ ज्गौ ग्जौ तौ ज्गौ गः विपरीताख्यानकी ज्तौ
४ जो ज्गौ [illegible] त्गौ ज्गौ गः हरिणप्लुता सौ स्लौ ग्भौ भ्रौ अपरवक्त्रं नौ र्लौ ग्नौ ज्जौ पुष्पिताग्रा नौ यौ
ज्जौ ज्गौ गः १२ यवमती ज्जौ ज्जौ ज्जौ गः शिखैकान्नत्रिंशदेकत्रिंशदन्तेग खञ्जा महत्यपु
जीति १३ यतिर्विच्छेदः तनुमध्या त्यौ कुमारललिता ज्सौ गः माणवकाक्रीडितं ॥८
कम्नौ ल्गौ चित्रपदा भौ गौ विद्युन्माला मौ गौ भुजगशिशुभृता नौ मः हलमुखी र्नौ स्
शुद्धविराण् म्सौ ज्गौ पणवो म्नौ यौ रुक्मवती भ्मौ स्गौ मयूरसारिणी र्जौ र्गौ मत्ता म्भौ स्गौ

स्गौ उपस्थिता त्जौ ज्गौ एकरूपसौ गः इन्द्रवज्रा तौ ज्गौ गः उपेन्द्रवज्रा जतौ ज्गौ गः आद्यन्तावुपजा
लौ २ तयः दोधकं भ्भौ भ्गौ गः शालिनी म्तौ तौ गौ गः समुद्रऋषयः १४ प्रहर्षिणी म्नौ ज्रौ गस्त्रिकदश
का रुचिरा ज्भौ स्जौ गः समुद्रनवका मत्तमयूरा म्तौ य्सौ गः असंबाधा म्तौ न्सौ गौ इन्द्रियनवका अप
राजिता न्नौ र्सौ ल्गौ स्वरऋषयः प्रहरणकलिता न्नौ भ्नौ ल्गौ च वसन्ततिलका त्भौ जौ गौ सिंहोन्नता का
श्यपस्य उद्धर्षिणी सैतवस्य चन्द्रावर्ता नौ नौ स् मालती नवकौ चेत् मणिगुणनिकरो वस्वृषयश्च मा
लिनी नौ म्यौ य् ऋषय भगणविलसितं भ्नौ नौ न्सौ स्वरनवका हरिणी न्सौ म्रौ स्लौ गः रससमुद्रऋषयः
पृथ्वी ज्सौ ज्सौ य्लौ गः वसुनवका वंशपत्रपतितं भ्रौ न्भौ न्लौ ग् दिग्ऋषयः मन्दाक्रान्ता म्भौ न्तौ तौ गौ गः

३८ मुद्रर्तुस्वराः शिखरिणी य्मौ न्सौ भ्लौ ग्रसरुद्राः कुसुमितलतावेल्लिता म्तौ न्यौ यौ विद्धियर्तुस्वराः २
५ २६ भ्रातो मस्म्भौ लो ग्व भ्रमरविलसितम्भौ न्लौ गः रथोद्धता न्रौ लौ गः स्वागता न्रौ भ्गौ
य ह्नौ नौ सो गः श्येनी जौ लौ गः जगती वंशस्थं जतौ ज्रौ इन्द्रवंशा तौ ज्रौ द्रुतविलंबितं न्भौ भ्रौ
॥ तोटकं सः पुटो नौ म्यौ वसुसमुद्राः जलोद्धतगतिः ज्सौ ज्सौ रसर्तवः भुजंगप्रयातं यः स्रग्वि
णी रः प्रमिताक्षरा स्जौ सौ वैश्वदेवी म्मौ यौ याविंद्रियर्षयः नवमालिनी न्जौ भ्यौ वृत्तिः २५ ॥ श्रीप
शार्दूलविक्रीडितम्मौ ज्सौ तौ गः आदित्यर्षयः सुवदना म्रौ भ्नौ य्भौ लो गः स्वरर्तुरसाः ५
ल्लिनिवृत्तं स्रग्धरा म्रौ भ्नौ यौ यो त्रिःसप्तकाः मदिरा भौ भौ भौ भौ गः दिगादित्याः अश्वललितं न्जौ भ्जौ
भ्जौ भ्लौ गः रुद्रादित्याः मत्ताक्रीडा म्मौ तौ नौ नौ न्लौ गः वसुपंचदशकौ तन्वी भ्तौ न्सौ भौ न्यौ हीरादित्याः क्रौंचपदा

भ्मौ स्भौ नौ नौ न्भौ नंद्रियवस्वृषयः भुजंगविजृंभितं म्मौ तौ नौ नौ नौ र्सौ लौ गो वसुरुद्रर्षयः अपवाहको म्नौ नौ
६. नौ न्सौ गौ नवर्तुरसेंद्रियाणि दंडको नौ रः प्रथमश्चंडवृष्टिप्रयातः अन्यत्र रातमांडव्याख्या शेषः प्रति
नरति १७ अथानुक्तं गाथा द्विकौ ल्गौ मिश्रौ च प्रथमलाभिश्राः वसवस्त्रिकाः लघ्वी सैकरय प्र
निकाम्भणं द्विर्लघ्य तनो ग्येकं जहात् द्विरर्धं रूपेष्वन्य द्विः शून्ये तावदर्धतद्गुणितं द्विरर्धनं त
दंताना एकोनेद्धा परेपूर्णपरेपूर्णमिति १८ मयहादशाधीश पंचदश छंदः षोडशपादः परो द्विषय
सारपंक्तिर्विंशतिर्विंशतिरेकविंशतिर्देवतादिनौ सैरातु शतंपष्ठो विंशतिः युगवरालिका त्रयोदश
शनयावादौ विंशतिर्यवमती त्रिंशियतिर्विंशतिर्वितानम् अष्टादश ब्रह्मपिणी विंशतिः शार्दूलविक्रीडि
तं पंचदश गाथानुक्तं स्पन्ददशाष्टादश ७ इति छंदः समाप्तोयमगमत् श्रीशिवार्पणमस्तु
अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा शास्त्रानुपूर्वं तद्विद्याद्यथोक्तं लोकवेदयोः ॥१॥ प्रसिद्धमपि शब्दा

॥शिक्षा॥

॥६॥

र्थमविज्ञातमबुद्धिभिः ॥ पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाचउच्चारणेविधिं ॥२॥ त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शंभुमते म
ताः प्राकृते संस्कृते चापि स्वयंप्रोक्ताः स्वयंभुवा ॥३॥ स्वराविंशतिरेकश्च स्पर्शानां पंचविंशतिः ॥ यादयश्च स्मृ
ता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥४॥ अनुस्वारो विसर्गश्च ×कपौ चापि पराश्रितौ ॥ दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो ऌ
कारः प्लुत एव च ॥५॥ आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युंक्ते विवक्षया ॥ मनः कायाग्निमाहंति स प्रेरयति
रु मारुतं ॥६॥ मारुतस्तूरसि चरन्मंद्रं जनयति स्वरं ॥ प्रातःसवनयोगं तं छंदो गायत्रमाश्रितं ॥७॥ कंठे
माध्यंदिनयुगं मध्यमं त्रैष्टुभानुगं ॥ तारं तार्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगं ॥८॥ सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो
वक्त्रमापद्य मारुतः ॥ वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पंचधा स्मृतः ॥९॥ स्वरतः कालतः स्थानात्प्रयत्नानुप्रदा
नतः ॥ इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणं तं निबोधत ॥१०॥ उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः ॥ ह्रस्वो दी
र्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि ॥११॥ उदात्ते निषादगांधारावनुदात्त ऋषभधैवतौ ॥ स्वरितप्रभवा ह्ये
ते षड्जमध्यमपंचमाः ॥१२॥ अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कंठः शिरस्तथा ॥ जिह्वामूलं च दंताश्च नासिकोष्ठौ च ता

॥६॥

॥श्रीराम॥

लु च ॥१३॥ ओभावश्च विवृतिश्च शषसा रेफ एव च ॥ जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्म
णः ॥१४॥ यद्योभावप्रसंधानमुकारादि परं पदं ॥ स्वरांतं तादृशं विद्याद्यदन्यद्व्यक्तमूष्म
णः ॥१५॥ हकारं पंचमैर्युक्तमंतस्थाभिश्च संयुतं ॥ औरस्यं तं विजानीयात्कंठ्यमाहुरसंयुतं ॥१६॥
कंठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपु ॥ स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषा दंत्या ऌतुलसाः स्मृताः ॥१७॥ जि
ह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दंत्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः ॥ ए ऐ तु कंठतालव्या ओ औ कंठोष्ठजौ स्मृतौ ॥१८॥ अ
मात्रा तु कंठ्या स्यादेकारैकारयोर्भवेत् ॥ ओकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विवृतसंवृतं ॥१९॥ संवृतं मा
त्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकं ॥ घोषा वा संवृताः सर्वे अघोषा विवृताः स्मृताः ॥२०॥ स्वराणामूष्म
णां चैव विवृतं करणं स्मृतं ॥ तेभ्योपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव च ॥२१॥ अनुस्वारयम
णां च नासिका स्थानमुच्यते ॥ अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः ॥२२॥ अलाबु

[illegible]

लु च ॥१३॥ ओभावश्च विवृत्तिश्च शषसा रेफ एव च ॥ जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः ॥१४॥ य
द्योभावश्च संध्यानमुकारादि परं पदं स्वरांतं तादृशं विद्याद्यदन्यद्व्यक्तमूष्मणः ॥१५॥ हकारं पंचमैर्यु
क्तमंतस्थाभिश्च संयुतं । औरस्यं तं विजानीयात्कंठ्यमाहुरसंयुतं ॥१६॥ कंठ्यावहाविचुयशास्तालव्या
ओष्ठजावुपू । स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषा दंत्या लृतुलसाः स्मृताः ॥१७॥ जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दंत्योष्ठ्यो वः स्मृतो
बुधैः । एऐ तु कंठतालव्या ओऔ कंठोष्ठजौ स्मृतौ ॥१८॥ अर्धमात्रा तु कंठ्या स्यादेकारैकारयोर्भवे
त् । ओकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विवृतसंवृतं ॥१९॥ संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकं । घोषा वा संवृ
ताः सर्वे अघोषा विवृताः स्मृताः ॥२०॥ स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतं । तेभ्योऽपि विवृतावेङौ
ताभ्यामैचौ तथैव च ॥२१॥ अनुस्वारयमानां च नासिका स्थानमुच्यते । अयोगवाहा विज्ञेया आश्र
यस्थानभागिनः ॥२२॥ अलाबुवीणानिर्घोषो दंतमूल्यस्वरानुगः । अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं ह्रोः शषसेषु च ॥२३॥

अनुस्वारेविवृत्त्यांतु विरामे चाक्षरद्वये । द्विरोष्ठ्यौतु विगृह्णीयाद्यत्रौकारवकारयोः ॥२४॥ व्याघ्रीयथाहरे
त्पुत्रान्दंष्ट्राभ्यांनचपीडयेत् । भीतापतनभेदाभ्यांतद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत् ॥२५॥ यथासौराष्ट्रिकानारीतक्रँ इ
त्यभिभाषते । एवंरंगाःप्रयोक्तव्याः खेअराँइवखेदया ॥२६॥ रंगवर्णंप्रयुंजीरन्नोग्रसेत्पूर्वमक्षरं । दी
र्घस्वरंप्रयुंजीयात्पश्चान्नासिक्यमाचरेत् ॥२७॥ हृदयेचैकमात्रस्त्वर्धमात्रस्तुमूर्धनि । नासिकायांतथार्धंच
रंगस्यैवंद्विमात्रता ॥२८॥ हृदयादुत्करेतिष्ठन्कांस्येनसमनुस्वरन् । मार्दवंचद्विमात्रंचजघन्वाँइतिनिदर्शनं ॥२९॥
मध्येतुकंपयेत्कंपमुभौपार्श्वौसमौभवेत् । सरंगंकंपयेत्कंपंरथीवेतिनिदर्शनं ॥३०॥ एवंवर्णाःप्रयोक्तव्यानां
व्यक्तानचपीडिताः । सम्यग्वर्णप्रयोगेणब्रह्मलोकेमहीयते ॥३१॥ गीतीशीघ्रीशिरःकंपीतथालिखितपा
ठकः । अनर्थज्ञोल्पकंठश्चषडेतेपाठकाधमाः ॥३२॥ माधुर्यमक्षरव्यक्तिःपदच्छेदस्तुसुस्वरः । धैर्यंलयसम
र्थंचषडेतेपाठकागुणाः ॥३३॥ शंकितंभीतमुद्घुष्टमव्यक्तमनुनासिकं । काकस्वरंशिरसिगतंतथा
स्थानविवर्जितं ॥३४॥ उपांशुदष्टंत्वरितंनिरस्तंविलंबितंगद्गदितंप्रगीतं । निष्पीडितंग्रस्तपदाक्षरंचवदेन्नदी

शिक्षा· वीणानिर्घोषो दंतोस्य स्वराननु॥ अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं ह्रोः शषसेषु च॥२३॥ अनुस्वारो विवृत्त्यां
७॥ तु विरामे चाक्षरद्वये॥ द्विरोष्ठ्यौ तु विगृह्णीयाद्यत्रौकारवकारयोः॥२४॥ व्याघ्री यथा हरेत्पुत्रान्दंष्ट्राभ्यां न च
पीडयेत्॥ भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत्॥२५॥ यथा सौराष्ट्रिका नारी तक्रं इत्यभिभाषते॥ एवं रंगाः प्र
योक्तव्याः खे अराँ इव खेदया॥२६॥ रंगवर्णं प्रयुंजीरन्नो ग्रसेत्पूर्वमक्षरं॥ दीर्घस्वरं प्रयुंजीयात्पश्चान्नासिक्यमा
चरेत्॥२७॥ हृदये चैकमात्रस्त्वर्धमात्रस्तु मूर्धनि॥ नासिकायां तथार्धं च रंगस्यैवं द्विमात्रता॥२८॥ हृदया
दुत्करति ष्ठन्कांस्येन समनुस्वरन्॥ मार्दवं च द्विमात्रं च जघन्वाँ इति निदर्शनं॥२९॥ मध्ये तु कंपयेत्कंपमुभौ
पार्श्वौ समौ भवेत्॥ सरंगं कंपयेत्कंपं रथीवेति निदर्शनं॥३०॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता न च पी
डिताः॥ सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते॥३१॥ गीती शीघ्री शिरःकंपी तथा लिखितपा
ठकः॥ अनर्थज्ञोल्पकंठश्च षडेते पाठकाधमाः॥३२॥ माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः॥ धैर्यं
लयसमर्थं च षडेते पाठका गुणाः॥३३॥ शंकितं भीतमुद्घुष्टमव्यक्तमनुनासिकं॥ काकस्वरं शिरसि
गतं तथा स्थानविवर्जितं॥३४॥ उपांशु दष्टं त्वरितं निरस्तं विलंबितं गद्गदितं प्रगीतं॥ निष्पीडितं ग्रस्त १७॥

नंन तु सानुनास्यं॥३५॥ प्रातः पठेन्नित्यमुरःस्थितेन स्वरेण शार्दूलरुतोपमेन॥ मध्यंदिने कंठगतेन चैव चक्रा
ह्वसंकूजितसन्निभेन॥३६॥ तारं तु विद्यात्सवनं तृतीयं शिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यं॥ मयूरहंसान्यभृतस्वराणां
तुल्येन नादेन शिरःस्थितेन॥३७॥ अचोस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमिस्पृष्टाः शलः स्मृताः॥ शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधा
नुप्रदानतः॥३८॥ ञमोनुनासिका न ह्रो नादिनो हझषः स्मृताः॥ ईषन्नादा यणो जश्च श्वासिनस्तु खफादयः॥३९॥
ईषच्छ्वासांश्चरो विद्याद्गोर्धामैतत्प्रचक्षते॥ दाक्षीपुत्रपाणिनिना येनेदं व्यापितं भुवि॥४०॥ छंदः पादौ तु वे
दस्य हस्तौ कल्पोथ पठ्यते॥ ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते॥४१॥ शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकर
णं स्मृतं॥ तस्मात्सांगमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते॥४२॥ उदात्तमाख्याति वृषोंगुलीनां प्रदेशिनी मूलनिविष्ट
मूर्धा॥ उपांतमध्ये स्वरितं धृतं च कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव॥४३॥ उदात्तं प्रदेशिनीं विद्यात्प्रचयं मध्यतोंगुलिं॥ नि
हतं तु कनिष्ठिकायां स्वरितोपकनिष्ठिकां॥४४॥ अंतर्जन्यादिकं निष्ठारितं यैवानामिकांतिकं मध्यमांगुलिमध्यांतं

स्वरन्यासं विधीयते ।४५। अंतोदात्तमाद्युदात्तमनुदात्तं नीचस्वरितं मध्योदात्तं स्वरितं द्व्युदात्तं त्र्युदा
त्तमिति नवपदशय्या ।४६। अग्निः सोमः प्रवो वीर्यं हविषां स्वर्बृहस्पती इंद्राबृहस्पती । अग्निरित्यंतोदात्तं
सोम इत्याद्युदात्तं प्रेत्युदात्तं व इत्यनुदात्तं वीर्यं नीचस्वरितं ।४७। हविषां मध्योदात्तं स्वरिति स्वरितं बृहस्प
तीरिति द्व्युदात्तं मिंद्राबृहस्पतीरिति त्र्युदात्तं ।४८। अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्ध्न्युदात्त उदाहृतः स्वरितः क
र्णमूलीयः सर्वास्ये प्रचयः स्मृतः ।४९। चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रं त्वेव वायसः । शिखी रौति त्रिमात्रं तु
नकुलस्त्वर्धमात्रकं ।५०। कुतीर्थादागतं दग्धमपवर्णं च भक्षितं । न तस्य पाठे मोक्षोस्ति पापाहेरिव कि
ल्बिषात् ।५१। सुतीर्थादागतं व्यक्तं स्वाम्नाय्यं सुव्यवस्थितं । सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ।५२।
मंत्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेंद्रशत्रुः स्वरतोपरा
धात् ।५३। अवक्षरमनायुष्यं विस्वरं व्याधिपीडितं । अक्षता शस्त्ररूपेण वज्रं पतति मस्तके ।५४। हस्तहीनं

तु योधीते स्वरवर्णविवर्जितं । ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ।५५। हस्तेन वेदं योधीते स्वरवर्णा
र्थसंयुतं । ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते ।५६। शंकरः शांकरीं प्रादाद्दाक्षीपुत्राय धीमते । वा
ङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाचमिति स्थितिः ।५७। येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् । कृत्स्नं व्याक
रणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ।५८। येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः । तमश्चाज्ञानजं भिन्नं त
स्मै पाणिनये नमः ।५९। अज्ञानांधस्य लोकस्य ज्ञानांजनशलाकया । चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै पाणि
नये नमः ।६०। त्रिनयनमभिमुखनिःसृतामिमां य इह पठेत्प्रयतश्च सदा द्विजः । स भवति धनधान्यप
शुपुत्रकीर्तिमानतुलं च सुखं समश्नुते दिवीति दिवीति ।६१। अथ शिक्षामात्मोदात्तश्च हकारं स्वरा
णां यथागीत्य चोरस्यपादादासंचार्य स्कृशंकुरएकाररा ।६२। इति वेदांगशिक्षा समाप्ता ॥ ॥
हरिः ॐ ॥ पंचसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिं । दिनर्त्वयनमासांगं प्रणम्य शिरसा शुचिः ।१।

ज्योतिष

२

प्रणम्यशिरसाकालमभिवाद्यसरस्वतीं॥ कालज्ञानंप्रवक्ष्यामिलगधस्यमहात्मनः॥१॥ ज्योतिषामयनंपुं
ण्यंप्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः॥ विप्राणांसंमतंलोकेयज्ञकालार्थसिद्धये॥२॥ निरेकंद्वादशार्द्धाब्दंद्विगुणंगतसंज्ञि
कं॥ षष्ट्याषष्ट्यायुतंद्वाभ्यांपर्वणांराशिरुच्यते॥४॥ स्वराक्रमेतेसोमार्कौयदासाकंसवासवौ॥ स्यात्तदादि
युगंमाघस्तपःशुक्लोयनंह्युदक्॥५॥ प्रपद्येतेश्रविष्ठादौसूर्याचंद्रमसावुदक्॥ सार्पार्द्धेदक्षिणार्कस्तुमाघश्रा
वणयोःसदा॥६॥ धर्मवृद्धिरपांप्रस्थःक्षपाह्रासउदग्गतौ॥ दक्षिणेतौविपर्यस्तौषण्मुहूर्त्त्ययनेनतु॥७॥
द्विगुणंसप्तमंचाहुरयनाद्यंत्रयोदश॥ चतुर्थंदशमंचैवद्विर्युग्माद्यंबहुलेप्यृतौ॥८॥ वसुस्त्वष्टाभवोज
श्चमित्रःसर्पाश्विनौजलं॥ धाताकश्चायनाद्याश्चार्धपंचमभस्त्वृतुः॥९॥ भांशाःस्युरष्टकाःकार्याःपक्षा
द्वादशकोद्गताः॥ एकादशगुणश्चोनःशुक्लेर्धंचैंदवायदि॥१०॥ कार्याभांशाष्टकास्थानेकलाएकोनविंशतिः॥
ऊनस्थानेद्विसप्ततीरुद्वपेदूनसंमिता॥११॥ यदंशीप्रशेषाद्दिवसांशभागश्चतुर्दशस्याप्युपनीनमिलं॥ स्था ॥२॥

॥श्रीराम॥

र्यधिकेवाधिमनेपरेशेद्वाकृत्तमेकंनवकेरवेद्यं॥१४॥ पश्चात्पंचदशाभ्योर्ध्वंतद्वृत्तेभिनिर्दिशेत्॥ नवतिशतंद्व
नैराश्याद्दिनांशद्वाधिकेनतु॥१५॥ जौद्राघःखेश्वेहीरोषाचिन्मूषण्यःसूमाधाणः॥ रेमृघाःस्वापोजःकृष्योहज्ये
ष्ठाइत्यृक्षालिंगैः॥१६॥ जावाद्यंशैःसमंविद्यात्पूर्वार्धेपर्वसूत्तरे॥ भादानांश्चतुर्दशीकाष्ठानांदेविनाकला॥१७॥
कलादशचविंशास्याद्द्विमुहूर्त्तस्तुनाडिके॥ नाडिकेद्युस्त्रिंशत्तत्सदशनीत्यधिकंभवेत्॥१८॥ नाडिकेद्वेमुहूर्त्तस्तुपंचा
शत्पलमाढकं॥ माषकात्कुंभकोद्रोणःकुटपैर्वर्धतेत्रिभिः॥१९॥ ससमंकुंभयुक्त्यानःसूर्याद्यानित्रयोदश॥ नवमा
निपंचाद्ककालापंचात्त्रमासाः॥२०॥ श्रविष्ठाभ्योगुणाभ्यस्तान्प्राग्विलग्नान्विनिर्दिशेत्॥ सूर्यान्मासान्षड
भ्यस्तान्विद्याच्चान्द्रमसानृतून्॥२१॥ अतीतपर्वभागेषुशोधयेद्विगुणांतिथिं॥ तेषुमंडलभागेषुतिथिनिष्ठांगतोरविः॥
२०॥ यात्पर्वभादानकलासुसमगुणोत्तिथिं॥ प्रक्षिपेत्कलासमूहस्तुविद्याद्दानकीःकलाः॥२१॥ यदुत्तरस्या
यनतोगतंस्याच्छेषंतथादक्षिणतोयनस्या॥ तदेकषष्ट्याद्विगुणंविभक्तंसद्वादशंस्याद्दिवसप्रमाणं॥२२॥ नद

ज्यो॰ र्धं दिनभागानां सदापर्वणि पर्वणि ॥ ऋतुशेषं तु तद्विद्यात्संख्याय सह पर्वणां ॥ २३ ॥ इत्युपायसमुद्देशो भूयोप्य
ह्नः प्रकल्पयेत् ॥ ज्ञेयराशिंगताभ्यस्तान्विभजेज्ज्ञानराशिना ॥ २४ ॥ अग्निः प्रजापतिः सोमो रुद्रोदितिर्बृहस्पतिः
१० सर्पाश्च पितरश्चैव भगश्चैवार्यमापि च ॥ २५ ॥ सविता त्वष्टाथ वायुश्चेंद्राग्नी मित्र एव च ॥ इंद्रो निर्ऋतिरापो वै विश्वे
देवास्तथैव च ॥ २६ ॥ विष्णुर्वसवो वरुणोज एकपात्तथैव च ॥ अहिर्बुध्न्यस्तथा पूषा अश्विनौ यम एव च ॥ २७ ॥ नक्ष
त्रदेवता एता एताभिर्यज्ञकर्मणि ॥ यजमानस्य शास्त्रज्ञैर्नाम नक्षत्रजं स्मृतं ॥ २८ ॥ इत्येतन्मासवर्षाणां मुहू
र्तोदयपर्वणां ॥ दिनर्त्वयनमासांगं व्याख्यानं लगधोब्रवीत् ॥ २९ ॥ सोमसूर्यस्त्रिचरितो लोकाँल्लोके च
संमितं ॥ सोमसूर्यस्तृचरितं विद्वान्वेदविदश्नुते ॥ ३० ॥ विषुवं तद्गुणं द्वाभ्यां रूपहीनं तु षड्गुणं ॥ यल्लब्धं
तानि पर्वाणि तथोर्ध्वं सा तिथिर्भवेत् ॥ ३१ ॥ माघशुक्लप्रपन्नस्य पौषकृष्णसमापिनः ॥ युगस्य पंचवर्षाणि का १०
लज्ञानं प्रचक्षते ॥ ३२ ॥ तृतीयां नवमीं चैव पौर्णमासीं त्रयोदशीं ॥ षष्ठीं च विषुवान्प्रोक्तो द्वादश्यां च समं भवेत् ॥ ३३ ॥ श्रीराम

चतुर्दशीमुपवसथस्तथा भवेद्यथोदितो दिनमेति चंद्रमाः ॥ माघशुक्लाह्निको युंक्ते श्रविष्ठायां च वार्षिकीं ॥ ३४ ॥
यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा ॥ तद्वद्वेदांगशास्त्राणां ज्योतिषं मूर्धनि स्थितं ॥ ३५ ॥ वे
दा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः कालानुपूर्वा विहिताश्च यज्ञाः ॥ तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं यो ज्योतिषं वे
द स वेद यज्ञान् ॥ यो ज्योतिषं वेद स वेद सर्वं स जानाति ॥ ३६ ॥ इति वेदांगशिक्षा चतुष्पर्य[illegible] रोहितं
समाप्तं ॥ ४ ॥ श्रीभवानीशंकरार्पणमस्तु ॥ श्री शके १६५४ वदचतुर्थ्यां समाप्तम्
श्रीरस्तु ॥ श्रीरस्तु ॥

श्री श्री

[redacted]

[redacted] श्री [redacted] श्रीगुरवेनमः सांब

श्री श्री